

UMBERTO CERRONI

ZA REDEFINICIJU FAŠIZMA

1. Je li potrebno davati novu definiciju fašizma nakon što je proteklo već trideset godina od njegova poraza? Mislim da se to mora učiniti iz najmanje dva razloga: prvi je razlog što fašizam, na žalost, još živi tako da nam već samo njegovo postojanje nameće zadatak da utvrdimo stupanj teorijske spoznaje koju o njemu imamo; drugi, što su se definicije kojima raspolazemo pokazale u najmanju ruku nepotpune u odnosu na veliki obim i složenost fašističkog fenomena.

Sama činjenica da se fašizam obnavlja i neprestano iskrsava u međunarodnom političkom životu pokazuje da bitne pretpostavke njegova postojanja nisu iskorijenjene. Bilo bi ipak, pogrešno vjerovati da su te pretpostavke ostale iste. Fašizam, zapravo, kao da upravo crpi svoju vitalnost iz mnoštva različitih fenomena a sva se ta raznolikost ne može svesti na najmanji zajednički nazivnik klasnog interesa krupnog kapitala. U svakom slučaju, čini se da nije nikako točno da fašizam pobjeđuje po pravilu u svim kapitalističkim zemljama niti da opasnost od njegova uskrsavanja jednakom snagom prijete u svim kapitalističkim zemljama. Naprotiv, treba naglasiti da fašistička opasnost nije nipošto upravno razmjerna snagama kapitalističke koncentracije nego baš obrnuto, ona pokazuje tendenciju da prevlada u kapitalističkim zemljama drugog i trećeg reda i to samo u posebnim uvjetima.

Druga tvrdnja koja zahtijeva da se razmotri jest, čini mi se slijedeća: režimi koji bi se mogli definirati ili koji su definirani kao fašistički javljaju se i u slabo razvijenim kapitalističkim zemljama. Tipični su primjeri iz nedavne prošlosti Grčka, Čile a možda i Brazil. Ukratko, što se tiče najpoznatijeg obilježja fašizma a to znači njegova odnosa prema kapitalizmu, treba reći da su potvrde koje služe za provjeravanje valjanosti definicija sve prije nego homogene. Iz toga proizlazi da je i sama klasna narav fašizma prijeporna, jer ako je očita povezanost fašizma s *interesima* krupnog kapitala, nisu u istoj mjeri očite povijesno-političke okolnosti u kojima krupni kapital odabire fašizam kao što su sve prije nego očite glavne klasne sastavnice fašizma: uz neke konstante javljaju se i mnoge varijable tako da je teško utvrditi da li je fašizam politički pokret krupne ili sitne buržoazije, srednjeg frustriranog staleža ili podivljalog lumpenproletarijata.

2. Iznosim ove problemske preliminarne napomene da bih istakao svu složenost fašizma kao povijesne pojave u odnosu na skromnu razinu znanstve-

nih radova s područja demokracije a posebno marksizma. Nasuprot toj složenosti u sadašnjem trenutku čine nam se odviše pojednostavljene neke definicije koje su uostalom bile formulirane više na političkoj nego na znanstvenoj razini i stoga im se može mnogo štošta oprostiti. Pa ipak, koliko god pojednostavljene definicije mogu biti korisne ili bar nužne, potrebno ih je nakon određenog vremena preispitati.

U tom smislu počinjem s napomenom da je u ovom kao i u mnogim drugim slučajevima osnovna slabost definicijskog pojednostavljanja sklonost da se osnovni elemenat fenomena odredi ne vodeći računa o njegovim sporednim elementima. Uzmemo li u obzir da je u marksističkoj kulturi analiza društvenih pojava obilježena sklonošću utvrđivanja ekonomskih ili strukturalnih uzročnih povezanosti, mogli bismo reći da je ta slabost isključivo u uvjerenju da se otkrivanjem ekonomske matrice iscrpljuje čitavo kauzalno istraživanje promatranog fenomena. Riječ je, kao što se može lako razabrati, o tendenciji uzročnog pojednostavljanja, to jest o tendenciji da se logički red zamijeni povijesnim i da se analiza fašizma (ili bilo kojeg društvenog fenomena) smatra iscrpljenom ukazivanjem na *is cui prodest* na privrednom planu, kao da je fašizam uistinu ekonomski fenomen a ne složena društvena pojava i specifičan politički fenomen koji se, dakle, može povezati sa svijetom proizvodnih odnosa samo ukoliko se otkrije veoma složena i istančana mreža tih odnosa.

U stvari je fašizam bio i ostao politički pokret i režim: svesti ga na njegovu ekonomsku matricu, svakako je potrebno i znanstveno nužno. No ipak se to mora učiniti prije svega i isključivo zato da bi se objasnila specifičnost tog političkog fenomena a ne obrnuto da se politički fenomen svede na puki ekonomski fenomen. Smisao, međutim, mnogih definicija bio je zapostavljanje političke naravi fašizma i njegovo objašnjavanje economicističkim redukcijama. Stoga su ponašanje i politička narav fašizma najčešće protumačeni *ex post* na temelju pojednostavljenog (uprošćenog) istraživanja ekonomskih interesa koji su onda prikazani kao funkcije fašizma. Na taj se način objašnjava veoma osebujan podatak da je uprkos velikom zalaganju marksističkog političkog pokreta u borbi protiv fašizma, izostalo utvrđivanje sve raznolikosti pojavljivanja različitih fašističkih pokreta i režima. Na isti se način mogu objasniti i slabosti koje su se javile u političkoj borbi protiv fašizma u Italiji i Njemačkoj. Međutim, valja dodati, to slabo obraćanje pažnje političkoj specifičnosti fašizma samo je dio jednog općenitog nemara što ga marksistički pokret uopće, pokazuje prema problematici političkih institucija čije je ocjenjivanje često bilo samo *zamijenjeno* a ne *protumačeno* ekonomskim ocjenjivanjem. Tako se na primjer gotovo redovito događalo da se analiza fašizma svede na analizu ekonomskih grupa kojima je bilo u interesu da dođe do fašizacije liberalne države, a zapostavljala se istraživanja tendencija unutar samih institucija liberalne države da se one pretvore u autoritarne institucije. I konačno među temeljne uzroke svega ovoga treba ubrojiti i veoma slabo razvijenu opću marksističku teoriju o predstavničkoj modernoj državi, to jest pomanjkanje specifične analize razloga zbog kojih kapitalističko društvo bira upravo ustavnopredstavnički režim kao svoj specifični politički oblik. Ta bi analiza razotkrila *povijesnu pravilnost* pojavljivanja takvog političkog režima u razjedinjenom, individualističkom, atomiziranom društvu kojemu

je upravo zbog svega toga potrebno da se *izvanjskim* političkim vezama poveže s proizvodnim odnosima (suprotno onome što se zbivalo u feudalnom društvu). Takvom društvu potrebne su dakle elitarne političke institucije na koje moraju proizvodni subjekti *prenijeti* opće upravljanje društvom (a koji sami zbog toga bivaju pretvoreni u podvojene ličnosti, u proizvođače i građane, u atomizirane privredne subjekte i u apstraktne političke subjekte). Korijeni te povijesne pravilnosti jesu i u proturiječnosti koja podrija temelje ustavno-predstavničke političke ili liberalno-demokratske države, to jest proturiječnosti između formalno proklamirane političko-pravne jednakosti i stvarne nejednakosti na koju je nužno osuđeno buržoasko građansko društvo. Iz te proturiječnosti ne smije se, kao što su to često marksisti činili, izvesti zaključak o tome da su političko-pravne institucije nebitne i sporedne, već naprotiv, o njihovoj odlučujućoj ulozi da u nebu apstraktne jednakosti posluže kao kompenzacija za pakao zbiljske nejednakosti. Tako postaju razumljive s jedne strane specifičnosti a s druge strane dinamika predstavničkih političkih institucija. Njihova specifična narav proizlazi iz činjenice što su istovremeno i *apstraktno* *nebo* i *istinski krov* glavom buržoaske društvene organizacije koja, zapravo, svoju potpunu i neovisno djelotvornost postiže tek izgradnjom ustavnopredstavničke države, a nikako prije. S druge strane, upravo ta *dovršeno* buržoaskog sustava ne samo da stavlja u pokret privredne proturiječnosti kapitalističke proizvodnje nego također i političke proturiječnosti predstavničke države. Kao što je na privrednoj razini kapitalistički svijet ugrožen suprotnošću između podružtvljenja proizvodnje i privatnosti prisvajanja dobara, tako ga na političkoj razini podrija suprotnost između proklamirane jednakosti i njezine neizbježne apstraktnosti, to jest suprotnost između univerzalnog ustoličenja političke vlasti i odvojene i stoga elitarne naravi te vlasti; ukratko, riječ je o suprotnosti između univerzalne ili društvene naravi ustoličenja vlasti i ograničenog karaktera njezina provođenja. Djelovanje te proturiječnosti povijesno se kreće u dva međusobno suprotstavljena i oprečna pravca: u pravcu nastojanja da isključivo apstraktni karakter podružtvljenja vlasti postane zaista i zbiljski, i u pravcu tendencije da se institucionalizira izdvojeni, autarkični karakter državne vlasti. Prva tendencija sazrijeva, mogli bismo reći, prirodno u klimi moderne masovne civilizacije koja u sebi nosi objektivni poticaj za ravnopravnošću. Druga predstavlja u biti reakciju na tu prvu tendenciju i postaje sve snažnijom što je jači poticaj za širenjem i produbljivanjem procesa jednakosti.

Da, upravo u okvirima tog sukoba tendencija unutar liberalno demokratske države koja je dovedena u krizno stanje razvitkom masovne civilizacije, treba izučavati problematiku fašizma. Fašizam, je u stvari, upravo utjelovljenje pravca »reakcije« na sve snažnije procese modernog egalitarizma.

Iz tog razloga može se slobodno reći da fašistički pokret organski izrasta iz političkog liberalnog tkiva kao tendencija da se elitarni i autoritarni karakter države sačuva *pod svaku cijenu* čak i pod cijenu potpunog iskorijenjivanja univerzalnog ustoličenja političke vlasti, pa prema tome da se sačuva i sam predstavnički i delegatski karakter te vlasti. Tendencija ukidanja osnovnih oblika političke demokracije jest dakle bitno obilježje fašizma, koji se javlja kao rušilački pokret svake uspostave vlasti odozdo u ime takozvane tehničke efikasnosti, antiparlamentarističkih propovijedanja i kvalitativne nasuprot

»kvantitativne« selekcije demokratske politike. Iz tog temeljnog i općeg političkog opredjeljenja svakog fašističkog pokreta proizlazi niz »vrednota« kojih nosilac postaje fašizam: te se vrednote gotovo uvijek javljaju u dva sloja, jednom propagandističko-demagoškom i drugom bitno političkom. Riječ je, na primjer o pozivu koji je neposredno upućen masama da se suprotstave posredovanju parlamentarne demokracije. To je upravo ključ za vrednovanje fašizma u političkoj povijesti i u povijesti moderne političke misli. On označava, mogli bismo reći, trenutak obrata odnosa legalizacije sile koji se rađa iz klasičnog liberalizma kako u njegovoj klasičnoj fazi ili kantovskoj tako i u suvremenoj epohi liberalne demokracije. Kantova ideja Pravne države temeljila se, kao što znamo, na pretpostavci da zakon mora vladati nad političkim zajedništvom, pa je prema tome zakon u odnosu na politiku, racionalni postulat *a priori*. Time se podrazumijevalo da zakon djeluje unutar Pravne države kao da ga narod zaista hoće (als ob), pa je tako narodni suverenitet zapravo zamijenjen suverenitetom prosvijećene elite koja stoji na čelu države. Ipak se čvrsto ustalilo mišljenje u klasičnom liberalizmu da je proces političkog života u biti proces legalizacije sile i pridobijanja naroda za pristajanje uz elitu koja je doduše u posjedu sile, ali prije svega razuma koji sili daje pravni smisao. U postklasičnoj fazi liberalno-demokratskog širenja liberalizma, koju na teorijskom planu zastupaju Tocqueville i Stuart Mill, proces legalizacije sile-vlasti otvara se prema političkim određenjima: to jest otvara prostore za proširenje prava glasa u okvirima zakona. Zakon, sada, nije više samo *logičko otkriće* do kojega je moglo doći samo prosvijećena elita, on je također i *povijesno otkriće* koje se povezuje s voljom a ne samo s razumom, dakle s voljnom prisutnošću građana. Pa ipak, proširivanje narodnog glasačkog prava i uspostavljanje socijalističke antiteze kako na praktičnom tako i na teorijskom području uskoro stavlja u sumnju tu mogućnost preobrazbe snage u privolu i permanentnog opravdanja vlasti kako ju je uspostavila liberalna država i buržoasko društvo. S druge strane, zahtjev za sve većim proširivanjem glasačkog prava iznijeli su u mnogim zemljama socijalistički pokreti koji tom zahtjevu pridružuju opću kritiku države i buržoaskog društva postavljajući sebi za cilj uništenje i države i buržoaskog društva, pa čak i putem sile.

Upravo ta opasnost sprečava jednosmjerni razvitak liberalnog političkog režima. Danas se od liberalizma zahtijeva da osvoji mase više nego što je to činio u prošlosti pa prema tome i novi teorijski razvoj koji treba da prođe u same socijalističke mase. To se pokazuje mogućim tamo gdje buržoaska država posjeduje čvrstu političku strukturu i kompaktn nacionalni sastav: ukratko tamo, gdje je sposobna da se natjecateljski suoči sa socijalističkim pokretom u pridobivanju masa na pristanak. Drugim riječima, to je moguće samo tamo gdje je bez velike štete moguće ostvariti sve širu prisutnost narodnih masa u politici i »civilizaciju« kapitalističke eksploatacije. Tamo, međutim, gdje je buržoaska država kasno nastala na temelju ugovora između buržoazije i agrarnih slojeva, između liberalizma i *ancien régime-a*, povijesni blok pod vodstvom buržoazije ne uspijeva odoljeti natjecateljskoj sposobnosti socijalističkog pokreta a ponekad i gubi bitku: to je slučaj Italije, ali također i Njemačke, Mađarske, Poljske i najzad Španjolske, svih država u kojima i pored slabog kapitalističkog razvitka, odnos koji se uspostavlja između buržoa-

zije i radničke klase ide u korist ove posljednje. U pitanju su one *slabe karike* imperijalističkog lanca, kao što bismo to mogli definirati po uzoru na Lenjina, u kojima se razvija ne samo ekonomska situacija nego čitava situacija a to znači *odnos političkih i idejnih snaga* u korist socijalizma i to ne toliko zahvaljujući snazi i sposobnosti radničkog pokreta već mnogo više zbog slabosti i nesposobnosti same buržoazije. To su uglavnom zemlje u kojima fašizam nastaje kao pokret masa i u kojima pobjeđuje.

U tim se zemljama dolaskom fašizma javlja veoma značajan proces teorijskog i političkog preobražaja temelja stare liberalne države: preobražaj koji, i to treba upamtiti, uspijeva uključiti i povući za sobom i same liberalne snage i sam političko-administrativni kadar stare države. Nije slučajno da je i u Italiji i u Njemačkoj fašizam došao na vlast na formalno legalan način: Mussolini na temelju vladinog dekreta što mu ga je uručio kralj, Hitler pobjedom na izborima. Što nam se čini značajnim, u vezi s tim, nije toliko nasilni napadaj na državu, koji je zapravo izostao, jer fašizam želi prije svega ojačati autoritarizam postojeće države a ne rušiti ga. Značajna je, međutim činjenica da se teorijsko utemeljenje liberalnog političkog života mijenja premda se ne mijenjaju njegovi sastavni dijelovi. Odnos sila-pristanak, u stvari, fašizam sad obrnuto postavlja. Zadatak države i političke elite nije više u tome da racionalno ozakonjuje uspostavljenu vlast, jer je socijalistička opasnost prije svega praktička opasnost. Posrijedi je sada to da se vlast praktički obrani jurišajući na mase koje je ugrožavaju, koje žele predložiti novu racionalizaciju zajedništva, polazeći ne više od *logičkog deduciranja* jednog apriorističkog zakona nego od zahtjeva da se udovolji materijalnim interesima koji *odozdo* uz posredovanje ili bez posredovanja političkih tradicionalnih procedura — traže uspostavljanje nove države i novoga zakona. Zbog toga se fašizam javlja kao kritičar liberalizma i liberalne demokracije koju optužuje da je nesposobna da obrani državu i društvo u razdoblju »masovne civilizacije«. U tom novom razdoblju fašizam namjerava nastaviti liberalizam (Mussolini i Gentile govore upravo o fašizmu kao o autentičnom liberalizmu) raskidajući s tradicijom: prihvaća u stvari elitistički, autoritarni, »prosvijećeni«, aristokratski i hjerarhijski karakter liberalne države, ali odbacuje spremnost liberalizma da uspostavi vodeću elitu pomoću izbora širenja osnove glasačkog prava. U biti fašizam želi održati strukture liberalne države uklanjajući svaku političku proceduru koja bi dopustila bilo kakvu intervenciju naroda. Fašizam kritizira predstavničko izborno-ustavnu strukturu izgrađivanje *elite*. Zbog tog aspekta fašizam se vraća na političke oblike srodne *ancien régimeu*. Ali postoji i jedan temeljni diferencijalni aspekt: fašizam nastoji podvrći mase autoritarnom vodstvu *elite*. U tom smislu fašizam mora preteći liberalizam, to jest mora protiv *desne »pjace«* organizirati *lijevu »pjacu«* (Piazza di destra upravo je izraz koji je uveo talijanski neofašizam.)

Potrebno mu je da osvoji masovnu bazu koju je buržoaska država izgubila, ali je ne može pridobiti izbornim procedurama sudjelovanja ili uopće političkim sudjelovanjem u izgrađivanju političke volje. Mora dakle pronaći način kako da poveže mase i *elitu*, ali ne više polazeći od izbornog određenja vlasti ni od sadržaja izbornog mandata jer i jedno i drugo treba uništiti. Ali upravo je to uništenje ukidanje svake povezanosti temeljena na prenoše-

nju razumne punomoći na *elitu*. Ono mora biti, dakle, praćeno izgrađivanjem karizmatiskog položaja *elite*. Tu leži korijen značajnog mita *vođe* (Duce, Führer, Conducator, Caudillo, Poglavlak itd., sve su to i ključne institucije i pojmovi raznih fašizama). Vođa postaje karizmatiski posrednik između naroda i elite. Njegova karizma je osobna, njegov mandat (sam ga predlaže) je metaosoban: vođa posreduje narod jer je on nepolitičko biće, to jest on je nacija, etnos, rasa zajedno s narodom kao biće politički organizirano ili država rastaćući i ukidajući svaki odnos narodnog sudjelovanja u državnom životu i svako društveno-narodno značenje političkog života. Narod se svodi na predmet u istoj mjeri u kojoj se država spiritualizira. Prezir prema masi praćen je veličanjem mase ako slijedi vođu. Otuda načelo primata državnog života i njegove depolitizacije, koja se očituje u stalno rastućoj militarizaciji. *Elita* se strukturira kao hijerarhija koja prima i prenosi investituru odozgo, od vođe koji je poistovjećen sa »sudbinom« nacije-naroda neovisno o bilo kakvom sporazumijevanju kako s *elitom* tako i s narodom. »Vjerovati, slušati, boriti se«, to je najznačajnija parola talijanske fašističke države kao što je »Ein Volk, ein Reich, ein Führer«, najznačajnija parola nacističke države. Obje zapravo izražavaju karizmatiski odnos koji se uspostavlja između mase i vođe.

Važno je zadržati se na raznim implikacijama tih značajki fašizma kao surugata za liberalizam u masovnom društvu zemalja zaostale povijesno-političke strukture. Na prvom mjestu treba podvući da fašizam stupa na mjesto liberalizma s ciljem da ometa i potisne socijalistički radnički pokret. Antisocijalistički duh je bitni element političke naravi fašizma tako da odsutnost tog elementa otežava da se pojam fašizma primijeni na neke pokrete Trećeg svijeta (vidi tipičan primjer peronizma u početnoj fazi).

Na drugom mjestu veoma je značajna činjenica da fašizam obrćući odnos *sila-pristanak* i ukidajući proces opravdavanja vlasti biva prisiljen veličati element akcije i inicijativu mase što je naprotiv liberalizam zapustio. Tako i na ideološkoj razini sve jače dolazi do izražaja *vitalizam* fašizma sa svojim poznatim mitovima o hrabrosti, o izazovu životu i smrti, o usmjeravanju pojedinaca na životne avanture i značaj vanjskog svijeta. Iz tih mitova rađaju se drugi, potaknuti posebnim povijesnim okolnostima u kojima se fašizam učvršćuje: mit tehnologije veže se uz snagu nacije i postaje bitno militaristički mit; ruralizam kao težnja da se među seoskim stanovništvom pridobije prilično snažna masa koja je inače nezadovoljna procesima industrijalizacije kao i sindikalnim i političkim borbama, socijalističkog pokreta koji ju je zanemario. Svi se ti mitovi kaleme na »kulturu« iracionalističke vrste koja nadasve veliča poriv sposoban da veže masu uz vođu i vođu uz masu, kao i tehnološki magizam, izraz kojim bih imenovao onu posebnu sposobnost prevođenja dojmova koje izaziva zamršena narav kapitalističke zbilje i merkantilnog fetišizma na kulturni jezik neoromatičnog tipa. Taj magizam, povezan i s elitističkim odnosom prema masi, veliča ritualne, poluvjerske i infantilističke inicijative namijenjene pristašama pokreta tako da fašizam (i nacizam) uveliko se koristi mističnim i poticajnim elementima (postoji pravi nauk o »fašističkoj mistici) koji pothranjuju karizmatiski populizam. To je populizam koji nosi u sebi posebno obilježje stimulatora odnosa politizacije i depolitizacije mase. U biti fašizam razdire jedna proturječnost: on mora, s jedne strane, udaljiti masu od politike jer je masa opasnost za *elitu*, a s druge

strane mora aktivirati masu kao lazu svoje konkurentske i agresivne politike nasuprot radničkom pokretu. Rezultat je da fašizam zahtijeva jednu vrstu politizacije potčinjene ili komandi mase a to znači samo planirano mobiliziranje poslušne mase (veliki skupovi, teroristički ispadi, parade, vojna obuka).

Pa ipak, ma kako ta obilježja bila proturječna, sadržavaju elemente prividne modernizacije fašizma bar u odnosu na liberalizam ali često i u odnosu na socijalizam, kada je on politički nezreo i kulturno zaostao. Tako je, na primjer, važno potcrtati da talijanski fašizam možda prvi uočava značenje koje za masu ima sport, tjelesni odgoj, škola; njemu polazi za rukom uspostaviti značajne veze sa seljačkim masama koji je radnički pokret zapustio, a također i sa ženskim i omladinskim masama. Upravo fašizam uočava važnost nekih elemenata kulturnog duha dvadesetog stoljeća: riječ je o pokretanju mladih, o masovnom turizmu («pučki vlakovi»), o suvremenom prometu («vlakovi koji na vrijeme stižu i polaze», avijacija, pomorska plovidba) o pučkim svečanostima, o slobodnom vremenu (organiziranje slobodnog vremena, sastanci na otvorenom, izleti u prirodu, masovna sportska natjecanja, kolektivna putovanja, logorovanje). Čak i na planu visoke kulture fašizam uspijeva uočiti aspekte masovne civilizacije koje su liberalizam i socijalizam sa zakašnjenjem shvatili: dovoljno se sjetiti avangardne umjetnosti i Marinettijeva futurizma, ali i pragmatičke i aktivistički usmjerene filozofije života i filozofije akcije.

Ovdje je potrebno spomenuti da se fašizam uspio ubaciti u takozvane prazne prostore politike i kulture koje nije uspio ispuniti radnički pokret: iako veoma snažan na organizacijskom i borbenom planu, radnički je pokret ostao još na političkom planu sektaški a na kulturnom zaostao.

Treba također zabilježiti da fašizam iskorištava *najveće pogreške socijalističkog pokreta*. Spomenut ću ovdje samo zabunu do koje je došlo zbog određene pozitivističke i aktivističke interpretacije marksizma koja širi među masama mit o revoluciji kao pukoj nasilnoj akciji i ustaničkoj pobuni. Nije slučajno da je jedan od Mussolinijevih učitelja, Sorel, ujedno i teorijski lider radničkog pokreta, a da sam sorelizam upravo oduševljeno ističe funkciju etičkog preporađanja revolucionarne akcije; to je teoretičar nasilja kao etički usmjerene sile. Taj je aktivizam socijalističkog pokreta često pokazivao prikriveni prezir prema kulturi kao buržoaskoj tekovini naročito prema teoriji u odnosu na politiku. Potrebno je također podsjetiti na negativan utjecaj što ga je u odgajanju masa izvršila veoma gruba interpretacija ideje »diktature proletarijata«: ideja koja širi prezir prema pridobivanju ljudi na pristanak, prema političkoj demokratiji, idejnom suočavanju, političkim slobodama i koja upravo pothranjuje karizmatско ustoličavanje ličnosti.

Te političke i kulturne slabosti socijalističkog pokreta imaju za posljedicu sektaško zatvaranje unutar vlastitih organizacija, i izoliranost i odbijanje da se poveže s ostalim slojevima društva a posebno sa seljaštvom, srednjim slojevima i intelektualcima. I tako, pokret ne samo da sprečava sam svoj vlastiti rast i postaje nesposoban da usmjerava ostale društvene slojeve, nego izaziva rasipanje društvenog tijela što onda pomaže razvoj korporativnog duha o kojem će Gramsci kasnije kritički pisati kao o mani radničkog pokreta a koji će fašizam veličati kao osnovno načelo društvene integracije i organizacije.

setih godina radnički socijalistički pokret ušao na stajalištu izrazitog prezira u odnosu na teorijsku razradu, zaustavljajući se uglavnom na veličanju tekuće političke prakse. Istina je da u Italiji djelo Antonija Labriole nije nikad prestalo vršiti značajan utjecaj na intelektualce, ali općenito gledajući ono je ipak ostalo po strani zbog usredotočenosti kulturnih interesa na Sovjetsku Rusiju. Tek s Antonijem Gramscijem će radnički talijanski pokret izgraditi temelje nove interpretacije kulturne talijanske povijesti i tako predložiti glavne smjernice za obnovu i razvitak talijanske inteligencije.

Što se tiče političkog stava prema fašizmu i masama koje su pod njegovom kontrolom važno je podsjetiti na Togliattijeve *Rasprave o fašizmu* koje znače početak produbljenog kritičkog razmišljanja i autokritičke analize poraza što ga je pretrpjela talijanska radnička klasa. U vezi s prošlosti, to jest razdobljem do 1935, analiza tog poraza bila je krajnje općenita i uprošćena: zaustavljala se na tvrdnji kako je fašizam izvojevao pobjedu služeći se nasiljem i kako tom nasilju talijanski radnički pokret nije znao pružiti odgovarajući otpor. Nije se propustilo naglasiti da je glavna pogreška bila u tome što se nije na vrijeme i to u masovnim razmjerima organizirala oružana akcija protiv fašističkih bandi. Ali se takva analiza morala pokazati nedostatnom; ona je zaboravila da, u času kad politička borba protiv fašizma postaje oružana, ona zapravo već bilježi poraz. S druge strane, ta je analiza također potcijenila utjecaj što ga je fašizam vršio nad masama i koji se poslije 1933. sve jače osjećao u Italiji dok se istovremeno u Njemačkoj nacizam širio ogromnom brzinom među njemačkim radnicima.

Upravo tridesetih godina Togliatti je konačno definirao talijanski fašizam kao *reakcionarni masovni režim*. Na tu će se definiciju navratiti kasnije. U ovom trenutku stalo mi je da naglasim da je već 1934. Togliatti započeo kritičku raspravu koja se, ako se pažljivo pročita, pokazuje autokritičnom. U jednom napisu, objavljenom u *L'Internationale Communiste* listopada 1934. Togliatti je podsjetio na definiciju fašizam što ju je dao Izvršni komitet komunističke internacionale prema kojoj je fašizam otvoreni oblik diktature najreakcionarnijih grupa buržoazije. Nakon što je prihvatio tu definiciju kao uglavnom točnu, Togliatti je postavio ovo značajno pitanje: »Ali na koji način fašizam uspijeva održati i obraniti kapitalističku vlast nad radničkom klasom i nad velikim masama radnog naroda (...)?» I odgovora: »To, naravno, nije nov problem. Svatko od nas zna ponoviti da fašizam brani i podržava buržoasku vlast pomoću otvorenog nasilja i terora, vodeći nemilosrdnu ofenzivu protiv osnovnih uvjeta života radnika, sprečavajući svaku mogućnost neovisne organizacije radničkog pokreta i velikih masa, začepivši usta javnom mišljenju, itd. Svaki od nas je u stanju ponavljati te stvari, ali ma koliko da su one istinite, objašnjavaju li istinu do kraja? I nadalje, kad tražimo način kako da se suprostavimo fašizmu, možemo li se zadovoljiti tvrdnjama općeg karaktera ili se moramo potruditi da izvršimo konkretniju analizu fašističke politike?».

U daljim *Raspravama o fašizmu* Togliatti detaljno analizira fašističku »politiku mase« razmatrajući sve fašističke organizacije po redu: partiju, Operu Balilla, omladinske i ženske organizacije, Dopolavoro (prva talijanska

organizacija za korištenje »slobodnog vremena«), sindikate. Na toj osnovi Togliatti dolazi do definicije fašizma kao »reakcionarnog režima na masovnoj bazi«. Ipak treba oprezno pristupiti toj definiciji. Prije svega ona se odnosi uglavnom na talijanski fašizam tridesetih godina. U prethodnom razdoblju sam Togliatti drugačije ocjenjuje fašizam. Fašistički pokret prije osvajanja vlasti teško bi se mogao ocijeniti kao masovni pokret. 1921. dobiva na izborima samo trideset zastupnika, a na III Kongresu fašistička partija ima čak 141.000 članova, ali od tih radničkim slojevima (radnici, seljaci, mornari, činovnici) pripada samo 67.000 članova, to jest manje od polovice. Fašističke masovne organizacije su to u početku bile samo po imenu. Togliatti ovako komentira te podatke: »Karakter partije određuje činjenica da njezino članstvo čine 67.000 buržuja i 22.000 činovnika. Fašistička partija je pretežno buržoaska partija koja ima jak utjecaj na činovništvo i ponešto izdanaka u radničkoj klasi i među poljoprivrednim radnicima«.

Bitan elemenat u određivanju snage fašističkog utjecaja nije socijalni sastav pokreta kao takav, nego prije svega način kako se njegova politika uklapa u *humus* liberalne države koju »ugrožava« radnički pokret, *humus* u kome žive prije svega funkcioneri, mali činovnici, profesionalci, učitelji i profesori, to jest onaj veliki dio srednjeg staleža poluintelektualaca koji uglavnom stvaraju prosječnu kulturu i javno mišljenje. Tek kad su se ti slojevi osjetili ugroženim od radničkog pokreta fašizam je uspio izaći iz geta jedne ne samo relativno male organizacije nego i izrazito usamljene zbog vlastite agresivnosti.

Nema bolje potvrde za ispravnost te teze od različitog toka koji je imao neofašistički pokret nakon rata u Italiji. Neofašizam nije uspio postati pravi masovni pokret pa čak ni onda kad je raspolagao značajnim propagandističkim temama. To je i bio razlog što je njegova taktika bila taktika terorističkog nasilja i subverzije. Službena fašistička partija, MSI prisiljena je, ne samo zakonom (koji je bio zapravo veoma blag) nego zbog zbiljskih uvjeta što ih je stvaralo javno mišljenje, da neprestano poriče, bar na riječima, vlastitu fašističku prirodu mijenjajući simbole, tražeći savezništva koja bi joj mogla ponovo dati politički legitimitet; čak je išla tako daleko da je javno priznavala kako cijeni vrednote Pokreta otpora. Sasvim je razumljivo da je to dovelo do dvostrukog ponašanja, jer praksa neprestano protuslovi službenim izjavama. Pa ipak je i to već znak da je situacija uveliko smanjila prostor te političke igre.

Uzak politički prostor na koji je danas talijanski neofašistički pokret sveden posljedica je uglavnom dvaju uzroka: prvi je povijesni, to je zapravo poraz što ga je prije trideset godina fašizam doživio: ne samo da je bio poražen na bojnopolju nego i pred savješću naroda, i drugi razlog koji je izrazito političke naravi, a to je visok stupanj zrelosti što je u razradi strategije prelaznog razdoblja u socijalizam postigao radnički pokret. Veoma je značajno da se ta strategija neprestano povezivala uz problem antifašizma i da se razvijala kao strategija demokratskog puta u socijalizam. A to zapravo znači da današnji revolucionarni pokret temelji svoju bitku za socijalizam ne samo poštujući političku demokraciju koju fašizam nastoji ukinuti nego sve više širi njezine granice uvodeći razne oblike neposrednog narodnog sudjelovanja u političkom upravljanju zemljom. Tako je utvrđeno da je široka i neposredna politička demokracija specifični politički oblik razvijenog socijalizma i da je s druge strane, uvođenje »socijalističkih elemenata« u suvremeno društvo nezaobilazna »druga etapa« antifašističke revolucije.

U okviru te strategije demokratskog puta u socijalizam, mnogi prostori koje je radnički pokret ostavio praznima sada bivaju ispunjeni sadržajem tako da »bujon« za razmnažanje fašističke kulture postaje sve nepodesniji i u kvantitativnom i kvalitativnom smislu. Dovoljno je da naznačimo samo neke od novih elemenata politike radničkog pokreta: jedan od najvažnijih političkih zadataka je pažnja koja se posvećuje seljaštvu i poljoprivrednim problemima, sve što je, međutim, radnički pokret dvadesetih godina bio potpuno zapostavio a o čemu je i te kako vodila računa Sturzova narodna partija kao i sam fašistički »ruralizam«, zatim politika prema srednjem činovničkom, ekonomskom i intelektualnom sloju, koja se zasniva na širokoj strategiji savezništva, koja se vodi u odnosu na mlade a naročito studente, politika bavljenja problemima koji nisu politički u najužem smislu te riječi (škola, slobodno vrijeme, kultura). Tome treba dodati, da je radnički pokret, i to posebno posljednjih godina razradio politiku institucija zahvaljujući kojoj može predlagati reforme i strategiju u raznim područjima državnog života, reforme koje omogućuju jačanje demokratske kontrole, sudjelovanja naroda i širenje političkih i građanskih sloboda. Općenito govoreći, talijanski radnički pokret upravo je na putu sprovođenja u djelo značajne Gramscijeve tvrdnje da se razara samo izgrađujući, što znači da se povijesni blok koji je stvorila buržoazija može srušiti samo izgradnjom jednog novog velikog povijesnog bloka koji treba da oko radničke klase okupi i ujedini većinu naroda. Za postizanje tog cilja nije dovoljna samo politika koja bi bila bogata sadržajem i sustavno razrađena nego i takva politika koja upravo zato što je bogata i razrađena mora sadržavati i izgrađenu kulturnu politiku. Samo na taj način može se dostići hegemonija u odnosu na druge društvene slojeve i njihov pristanak, jer se u tom slučaju borbi za svakodnevne interese pridružuje izgradnja novih građanskih vrednota na kojima je moguće utemeljiti dugoročnu strategiju obnove svijeta.

Ako je istina da je fašizam prije grobar mrtve demokracije nego plaćeni ubojica žive demokracije, onda je također istina da je zadatak antifašističke borbe obnavljanje i razvijanje demokracije. Revitalizacija demokracije, uostalom, postaje ne samo konkretna borba protiv fašizma nego i specifičan oblik prelaznog razdoblja na putu u socijalizam.